

Marino
MANIN

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

O LJUDSKIM
GUBICIMA ISTRE
U DRUGOM
SVJETSKOM
RATU I PORAĆU

Pitanje o ljudskim gubicima Drugoga svjetskoga rata na području Julijske krajine, odnosno Julijske Venecije,¹ valja

¹ Tal. Venezia Giulia, za što se u starijoj slovenskoj i hrvatskoj literaturi rabio pojam Julijska krajina, a u novije vrijeme (primjerice u *Istarskoj enciklopediji*) taj se pojam doslovno prevodi kao Julijska Venecija. U stvari, pojam Julijska Venecija rabi se u administrativno-političkoj terminologiji između dvaju svjetskih ratova, a ne odnosi se na neku povijesnu pokrajinu. Skovao ga je godine 1863. jezikoslovac Graziadio Isaia Ascoli. Do Prvoga svjetskoga rata, talijanski krugovi upotrebljavali su taj pojam kao sinonim za Litorale Austriaco, odnosno za Austrijsko primorje, kojega su sačinjavale Gorička grofovija, Grad Trst neposredno podčinjen kruni i Istarska markgrofovija. Između dvaju svjetskih ratova, tim se pojmom označavao prostor na zapadu od granice između Habsburške Monarhije i Kraljevine Italije iz 1866., pa na istok do granične crte ustanovljene Rapallskim ugovorom iz 1920. i onim Rimskim iz 1924., odnosno upravno područje četiriju provincija: Goričke, Tršćanske, Pulske i Riječke (a uz njih su se navodili i podaci za onu Zadarsku). Dakle, radi se o području Austrijskog primorja, uz dodatak Postojne, Rijeke, Zadra i Lastova, a oduzimajući Kastav i Krk, koji su odvojeni od predratnog Istarskog okružja i predani Kraljevini SHS. Sav taj teritorij zauzimao je površinu od 8.953,38 kilometara četvornih, na kojemu je uoči rata (1910.) živjelo ukupno 963.315 stanovnika.

Na hrvatskim područjima pod talijanskom upravom (veći dio Pulske, oko polovice Riječke i čitava Zadarska provincija) proizlazi da je 1910. bilo 355.410 stanovnika: 155.023 (43,6 %) govornika hrvatskog, 149.018 (41,9 %) talijanskog, i 14.049 (4,0 %) slovenskog... U popisu 1921. bilo je velikih manipulacija, dok kasniji popisi nisu obuhvaćali pitanje o narodnosti ili jeziku. Na temelju popisnog materijala iz 1936., općinski su službenici 1939. proveli "procjenjivanje" stanja pučanstva Julijske Venecije i rezultati su slijedeći: od ukupno 1.001.719 stanovnika, 606.623 govornika talijanskog (60,6 %), 251.760 govornika slovenskog (25,1 %), 134.945 govornika hrvatskog (13,5 %), dok su preostalih 0,8 % sačinjavali govornici drugih jezika. Uzmemo li u obzir iseljavanje i mjere talijanizacije, možemo ih smatrati prilično realističnima. To dokazuje da je talijanska birokracija postala svjesna neuspjeha poduzetih denacionalizacijskih mjera na tim područjima.

Nakon Drugoga svjetskoga rata, u Italiji se za krajnji sjeveroistočni dio državnoga teritorija koristi pojam Friuli-Venezia Giulia, odnosno Furlaniji je pripojen ostatak predratne Julijske Venecije (zapadna područja Goričke, Trst i krajnji sjeverozapadni dio Istre). Za teritorij koji je pripao Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj i Sloveniji, rabili su se različiti

sagledavati u okviru ratnih, vojnih i širih društvenih odnosa u široj okolici, a s posebnim osvrtom na dinamiku na jugoslavenskome području.² Tematika ljudskih gubitaka u

pojmovi: u prvo vrijeme govorilo se o Istri i Slovenskome primorju (podrazumjevalo se čitavo područje Julijske Venecije), a pojam Istra se zadržao za hrvatski teritorij (za sav teritorij zapadno od Rijeke, a nekad samo za područje Istarske županije), odnosno u Sloveniji se rabe pojmovi Primorska i Obala.

Usporedi: Lavo ČERMELJ, *Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadarska pokrajina. Imenovanje in politično-upravna razdelitev*, Beograd, 1945.; "Venezia Giulia", *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, Roma, 1937., sv. XXXV., 90.-97.; "Julijska krajina", *Enciklopedija Slovenije*, Ljubljana, 1990., sv. 4., 352.; "Obala", *Enciklopedija Slovenije*, Ljubljana 1994., sv. 8., 46.; "Primorska", *Enciklopedija Slovenije*, Ljubljana, 1995., sv. 9., 342.-350.; Goran CRNKOVIĆ, Temeljna obilježja demografskih kretanja u hrvatskoj Istri u prvoj polovici XX. stoljeća, *Republika Hrvatska*, Zagreb, 1994., br. 185., 37.-48.; Andrea MATTOSI – Francesca KRASNA, Il "Censimento riservato" del 1939. sulla popolazione alloglotta nella Venezia Giulia, *Quaderni del Centro studi economico-politici "E. Vanoni"*, Trieste, 1998., 3./4., 1.-69; Marino MANIN, O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2002., god. 34., sv. 3., 713.-734.; i, Franco CECOTTI, "Julijska Venecija", *Istarska enciklopedija*, Zagreb, 2005., 359.

- 2 Iako Italija ulazi u Drugi svjetski rat 1940. napadom na Francusku, situacija se na tome području relevantno dinamizira i zaoštrava s talijanskim napadom na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. Zapravo, po mnogim pitanja to se područje treba sagledavati u kontekstu tih susjednih od Italije okupiranih područja. Svakako je najvažnije pitanje ustanka, koji se proširio i na istarsko-kvarnerski prostor, iako valja imati na umu da na navedenim područjima oružana borba počinje u ljeto 1941., dok KPH i SKOJ u to vrijeme uspostavlja prve kontakte s Istrom, krajem iste godine hrvatski narodnjački prvaci iz središnje Istre prihvaćaju ideju KPH o stvaranju jedinstvene fronte u borbi za nacionalno oslobođenje, te se u prvoj polovici 1942. organiziraju prve grupe pristalica NOP-a u Istri. Dakle, nakon prilično dugotrajnoga grupiranja, u travnju 1942. došlo je do uhićenja MK KPH za Liburniju, a u lipnju 1942. do otkrivanja i uhićenja aktivista na Pazinštini, što je predstavljalo težak udarac pokretu. U lipnju 1942. grupa boraca Brkinske partizanske čete prebacila se na Učku, ali uskoro napušta to područje. Po Gironu, prije 25. kolovoza 1942. pri Štabu 2. Primorsko-goranskoga partizanskoga odreda od boraca iz Istre formirana je četa, koja je toga dana krenula prema Istri i u prvim danima rujna stigla na Planik, a razbijena je u prosincu 1942. (po Dukovskom ta je postrojba osnovana 27. kolovoza). Ta borbeno skupina (od 14 ljudi) ostvarila je diverziju na željezničkoj pruzi (između mjesta Rukavac i Jurdani) u noći od 27. na 28. listopada 1942., a učinjene su neke štete i promet je bio u prekidu jedan dan. Međutim, prema djelu Švoba i Konjhodžića "osnivanje i ispraćaj čete prema Istri izvršeno je polovicom kolovoza 1942. godine" (str. 306), a sastojala se od osmorice ljudi i kurira (str. 307.). U proljeće i ljeto 1943. u Istri su udareni temelji partijske organizacije KPH i administrativno-političko organizacije kao posebne jedinice federalne države Hrvatske u nastajanju, a taj je sustav ukazivao na tendenciju izgradnje partijske države.

Usporedi: Mario MIKOLIĆ, *Istra 1941.-1947. Godine velikih preokreta*, Zagreb, 2003., 12.-35; Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004., 65.-67., 89.-94. i 127.-134; Darko

uskoj je svezi, napose u poratnome razdoblju nadovezuje se na problem "egzodusa", tj. iseljavanja s područja, koja je okupirala Jugoslavenska armija, odnosno s teritorija koji je na temelju mirovnoga ugovora iz 1947. i Londonskoga memoranduma iz 1954. pripojen Jugoslaviji.³

Kada je riječ o poznavanju i o proučavanju problematike ljudskih gubitaka, literaturu možemo klasificirati na nekoliko načina. Najprije valja uzeti u obzir podjelu po jezično-nacionalnim pozicijama. Na jednoj strani, nalazimo talijansku literaturu, koja je s različitih aspekata proučavala egzodus i, u njegovome okviru, tzv. žrtve "jama".⁴

DUKOVSKI, "Povijest. *Pod Italijom (1918.-43.)*", *Istarska enciklopedija*, Zagreb, 2005., 631.-632.; Darko DUKOVSKI, "Povijest. *Ustanak i njemačka okupacija (1943.-45.)*", *isto*, 632.-634.; Herman BURŠIĆ, "Narodnooslobodilački odbori (NOO)", *isto*, 524.; Herman BURŠIĆ, Davor MANDIĆ i Redakcija, "Narodnooslobodilački pokret (NOP)", *isto*, 524.-525.; Vinko ŠVOB-Mahmud KONJHODŽIĆ, *Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942. godine*, Zagreb, 1969., 276.-308. i 325.-331.

- 3 Giorgio VALUSSI, *Il confine nordorientale d'Italia*, Trieste, 1972.; Janko JERI, Nekateri elementi diplomatske geneze vprašanja jugoslovansko-italijanske razmejitve po drugi svetovni vojni do leta 1954., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1975., god. 7., sv. 1, 187.-240; Budislav VUKAS, "Tršćansko pitanje" u 1974. godini s gledišta međunarodnog prava, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1975., god. 7., sv. 1., 241.-252.; Marino MANIN, Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1994., god. 26., sv. 1, 99.-108.
- 4 Egzodusom se u Italiji bavila književnost, pa i književna kritika već dulje vrijeme proučava zasebnu tzv. "književnost egzodusa", čiji su najpoznatiji predstavnici: Fulvio Tomizza, Marisa Madieri, itd. U okviru egzodusa razmatra se i problem nasilja, ubijanja i bacanja ljudi u jame, te atmosfere opće nesigurnosti u okviru revolucionarnoga terora, koji su prouzročili masovno iseljavanje. Usporedi: *La Battana. Rivista trimestrale di cultura*, Fiume-Rijeka, 1990., god. XXVII., br. 97-98. nuova serie (tematski broj naslovljen: Letteratura dell'esodo); *isto*, Fiume-Rijeka, 1991., god. XXVIII., br. 99-102. nuova serie (tematski broj naslovljen: Letteratura dell'esodo. Pagine scelte); Antonio PELLIZZER, *Voci nostre. Antologia degli scrittori italiani dell'Istria e di Fiume per gli alunni della classe VIII delle scuole elementari e delle scuole medie. III edizione aggiornata ed ampliata*, Rijeka-Fiume, 1993.; i, Antonio PELLIZZER, *L'esodo, collante e chiave di lettura, La Battana, Rivista trimestrale di cultura*, Fiume, 2002., god XXXIX., br. 145., 49.-62. Egzodusom i žrtvama bavila se i publicistika, u pravilu iz krugova ili bliska iseljeničkim organizacijama. Usporedi: Luigi PAPO DE MONTONA, *L'Istria e le sue foibe. Storia e tragedia senza la parola fine*, Roma, 1999.; P. FLAMINIO ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, 4. izd., Roma, 1998., itd. Objavljeni su razni popisi i sumarni rezultati o egzodusu i o žrtvama jama. Usporedi: Gianni BARTOLI, *Il martirologio delle genti adriatiche*, Trieste, 1961.; Luigi PAPO DE MONTONA, *Albo d'oro. La Venezia Giulia e la Dalmazia nell'ultimo conflitto mondiale. Seconda edizione riveduta e ampliata*, Trieste, 1995., itd. Tom problematikom bavila se i znanstvena historiografija. Usporedi: Pietro MERKŪ, *Esodo dall'Istria e dai Sudeti, La Battana, Rivista trimestrale di cultura*, Fiume, 2001., god XXXVIII., br. 142., 46.-67.; Antonio MICULIAN, *Storiografia e pubblicistica sull'esodo: considerazioni critiche*,

Na drugoj strani, nalazimo hrvatsku i slovensku literaturu o egzodusu, koje su po brojnosti naslova neusporedivo siromašnije.⁵

Uzmemo li u obzir kronološko načelo pojave literature o egzodusu i jamama, primjećujemo nekoliko etapa. Najprije su se pojavile publikacije koje su branile pozicije jedne od strana na mirovnim pregovorima. Iako se radi mahom o zagovaračkoj literaturi, jer je posrijedi materijal pripremljen od jedne od strana u svrhu stjecanja što boljih pozicija za mirovno pregovaranje, možda su najinformativniji upravo ti kronološki najraniji radovi, jer su se zasnivali na podacima iz prve ruke (na arhivskim vreli- ma, demografskim analizama itd.) i zato što su izbjegavali upotrebljavati osporive i lako oborive argumente.⁶ Nakon toga, uslijedilo je višedesetljetno razdoblje tijekom kojega je nastajala literatura o “jamama” i egzodusu, na jednoj strani, odnosno o “narodnome ustanku i narodno-oslobodilačkome ratu”, na drugoj strani, a zajednička im je istovjetnost glavne uloge: ponavljanje i utvrđivanje stereo- tipa i pravovjerne slike, dok su faktografija i sagledavanje povijesnih procesa bili u drugome planu.⁷

Quaderni. Centro di ricerche storiche – Rovigno, Rovigno, 1991., sv. X., 103.-110.; Quaderni di Clio: Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo, uredili: Marina Cattaruzza, Marco Dogo i Raoul Pupo, Napoli, 2000.; Raoul PUPO, Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio, Milano, 2005., itd.

- 5 I kod navedenih historiografija nalazimo uratke širokoga spektra (od književnosti, preko publicistike, do priloga znanstvene historiografije), ali broj radova je neusporedivo manji, jer su o toj tematici progovorili književnici tek 80-ih godina, zatim publicistika, a historiografija tek u 90-ima i to uz polemike. Usporedi: Nedjeljko FABRIO, *Vježbanje života*, Zagreb, 1986.; Nedjeljko FABRIO, *Berenikina kosa*, Zagreb, 1989.; Milan RAKOVAC, *Iseljena Istra: Lire, zastave, autonomisti, Danas*, Zagreb, 24. srpnja 1990., 65; Milan RAKOVAC, *Iseljena Istra: Dvostruko etničko oranje, Danas*, Zagreb, 31. srpnja 1990., 63.-65.; Milan RAKOVAC, *Iseljena Istra: Duša jača od vlasti, Danas*, Zagreb, 7. kolovoza 1990., 63.-65.; Petar STRČIĆ, *Egzodus Hrvata iz Istre i drugih hrvatskih krajeva između 1918. i 1958. godine kao politička, nacionalna i gospodarska pojava, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa: Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, Zagreb, 2001., 19.-60.; i, Luciano GIURICIN, *Troppe reticenze e giustificazioni nell'interpretazione dell'esodo. Risposta dovuta al saggio dello storico Petar Strčić sulla rivista "La Battana", La Battana. Rivista trimestrale di cultura*, Fiume, 2002., god. XXXIX., br. 143., 94.-105.
- 6 Istraživanja i analize su utemeljene, a dvojbe nastaju kod podataka koji nisu bili dostupni i nije bilo moguće provjeriti (npr. ljudski gubici): *Istra i Slovensko primorje. Borba za slobodu kroz vrijeme*, Beograd, 1952., 306.-307. i 381.-382.
- 7 Usporedi npr. aprioristički stav o razvoju događaja i gledanje na pripadnike “druge strane”, na jednoj strani, kod publicista i meo- arista NOB-a, odnosno na drugoj, kod publicista o egzodusu. Zanimarimo li jezične značajke i literarno-izražajnu dimenziju, sličnosti su impresionirajuće.

S ove strane granice tek od 80-ih godina, razbija se tabu-tema o egzodusu i popratnim pojavama, a o tome nisu prozborili povjesničari, nego književnici!⁸ Dakako, književnici su detabuizirali problem, na svoj način potegli su pitanje uzroka, naznačili su posljedice, ali nisu mogli, niti je bila njihova zadaća cjelovito istražiti uzroke, povod, tijek, opsege, posljedice... S državnim osamostaljenjem i demokratizacijom društva i historiografija ozbiljnije pristupa navedenome problemu, dakako, polazeći od talijanske okupacije i uspostave talijanske prave, preko denacionalizacijske i diskriminacijske politike između dvaju ratova, te slovenskoga i hrvatskoga egzodusa, do eskalacije sukoba u Drugome svjetskome ratu i režima u neposrednome poraću.⁹

Istovremeno, dakle od kraja 70-ih godina i u Italiji se problemu egzodusa i poratnog stradanja pristupa znanstveno. Sveučilišni istraživači počinju istraživati i objavljivati prve knjige, organiziraju se znanstveni skupovi itd. U posljednjim se godinama u Italiji objavljuju vrlo iscrpne i fundirane sinteze o pojedinim aspektima i pitanjima navedene problematike.¹⁰

Kao zaseban niz, jer se u mnogome razlikuje i distancira i od jedne i od druge gore navedene struje, valja sagledati doduše malobrojne, ali vrlo informativne priloge talijanske manjine u Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj i Sloveniji, jer joj primarnu svrhu nije predstavljalo opravdavanje ili zagovaranje "viših" (nacionalnih i državnih) interesa, nego sagledavanje navedenih pojava.¹¹ I konačno, treba imati u vidu i relevantnu literaturu nastalu zemljopisno i jezično izvan "zainteresiranoga" prostora.¹²

8 Nedjeljko FABRIO, Milan RAKOVAC i drugi.

9 *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa "Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918.-1943."*, Zagreb, 2001.

10 Vidi: *Quaderni di Clío: Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, uredili: Marina CATTARUZZA, Marco DOGO i Raoul PUPO, Napoli, 2000.; Giampaolo VALDEVIT, *Trieste. Storia di una periferia insicura*, Milano, 2004.; Sandi VOLK, *Esuli a Trieste. Bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale*, Udine, 2004.; Raoul PUPO, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Milano, 2005.; Claudia CERNIGOI, *Operazione "foibe" tra storia e mito*, Udine, 2005.

11 Usporedi: Antonio MICULIAN, *Storiografia e pubblicistica sull'esodo: considerazioni critiche*, *Quaderni. Centro di ricerche storiche - Rovigno*, Rovigno, 1991., sv. X., 103.-110.; Luciano GIURICIN, *Troppe reticenze e giustificazioni nell'interpretazione dell'esodo. Risposta dovuta al saggio dello storico Petar Strčić sulla rivista "La Battana"*, *La Battana. Rivista trimestrale di cultura*, Fiume, 2002., god. XXXIX., br. 143., 94.-105., itd.

12 Pamela BALLINGER, *History in exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton and Oxford, 2003.; Roberto RABEL,

I na kraju, valja se zapitati kako su ti pojmovi tretirani u sintezama i u djelima divulgativnoga karaktera? Naime, u novije vrijeme objavljeno je nekoliko takvih publikacija, i to od povjesničara iz svih triju zemalja. Talijanska sinteza *Istria. Storia di una regione di frontiera*, koju je uredio Fulvio Salimbeni, govori da su zlostavljanja, koja su izazivala mržnju žrtava i poistovjećivanje fašizma i talijanske države, kojega su provodili fašisti, u kritičnim trenucima jeseni 1943. i proljeća 1945. “krvavo okrenula na štetu Talijana”, a za samu jesen 1943. spominje da je “oko pet stotina osoba ubijeno i bačeno u kraške jame”.¹³ Darko Darovec piše da se 1943. “rađa općenarodni ustanak”, da je bila “oslobođena cijela Istra”, da su se pripadnici svih triju naroda masovno odazvali “na mobilizaciju partizanskih jedinica” te da je u “NOB-i sudjelovalo oko 30.000 Istrana”.¹⁴ Međutim, piše i “pojava tzv. **fojba** – bacanja pogubljenih ili još živih ljudi u kraške jame”, odnosno da “je veliki broj ljudi doživio taj tragični usud u doba od kapitulacije Italije 1943. do 1945.”¹⁵ I na kraju, Darko Dukovski piše da prilikom preuzimanja gradova u rujnu 1943. “uhićeni su fašisti (Talijani i Hrvati) koji su se kompromitirali pred narodom i oni koji su bili krivi za uhićenje ili smrt komunista i njihovih pristaša. Nakon ispitivanja u mjestu uhićenja (što nije bilo obvezatno), svi su prebačeni u Pazin gdje ih je *narodni sud* osudio na smrt prije dolaska njemačke vojske. Dok su neki, čija se krivnja nije mogla dokazati, pušteni kućama, drugi su na temelju svjedočenja bili osuđeni i pogubljeni. Tako je stradao i jedan (još uvijek neutvrđen) broj nevinih ljudi, i Talijana i Hrvata, uglavnom zbog neraščišćenih računa ili su pali kao žrtve

Between East and West. Trieste, the United States and the Cold War, 1941.-1945., Duke University Press, Durham-London, 1988., itd.

13 “(...) il diffondersi dei soprusi finiva infatti per dar corpo, agli occhi delle vittime di una simile politica, a quel identificazione tra fascismo e stato italiano che i fascisti sin dal primo momento avevano perseguito, ma che nei momenti critici dell’autunno del 1943 e della primavera del 1945 si sarebbe ritorta sanguinosamente a danno degli italiani” (podcrtao M. M.).

“Vittime dell’insurrezione sociale e nazionale, ed in alcuni casi anche di atti di criminalità comune, vennero trucidate e gettate nelle foibe carsiche all’incirca cinquecento persone ed il trauma della strage, vissuto non solo come ricordo ma come possibilità sempre latente, si fissò stabilmente nella memoria degli istriani di sentimenti italiani” (podcrtao M. M.). Raoul PUPO, “L’età contemporanea”, *Istria. Storia di una regione di frontiera*, ur. Fulvio Salimbeni, Brescia, 1994., 127. i 131.

14 Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, Pula, 1996., 76.-77.

15 ISTO, 81.

osvete.”¹⁶ Toliko i tako se u novije vrijeme piše o stradanja 1943. i 1945. u sintezama povijesti Istre.

Egzodus iz Istre je ipak nešto opširnije obrađen. Sinteza povijesti Istre, koju je uredio Fulvio Salimbeni, za razdoblje od 1945. do 1956. iznosi procjenu o 300 do 350.000 raseljenih osoba i to ne samo u Italiju, nego i u Sjevernu Ameriku i Australiju.¹⁷ Isti tekst navodi da je egzodus imao plebiscitarni karakter i da je postotak iseljenih iz većih gradova iznosio od 80 do 99 % stanovništva.¹⁸ Čitatelj bi se mogao suprotstaviti – a to se u starijoj i novijoj poratnoj literaturi i činilo – argumentom da popis stanovništva iz 1910. nije zabilježio toliki broj Talijana na području kojega je nakon Drugoga svjetskoga rata Italija “prepustila” Jugoslaviji, ali razboritije je, prije upuštanja u detaljniju analizu, upotpuniti sliku s navodima drugih dvaju autora, predstavnika drugih dviju zainteresiranih historiografija. Naime, Darovec piše da je na 11 četvornih kilometara Zone A STT-a (brda oko Muggie, inače nastanjenih Slovencima, na temelju čega je i ishodena promjena granične crte), koji su po Londonskome memorandumu pripali Jugoslaviji, prebivalo “3.400 žitelja od kojih je 2.800 odmah pobjeglo u Italiju” i nastavlja: “Istina je da je Sloveniji sa slovenskim dijelom Istre pripao i pojas s talijanskom većinom (...). Kao posljedica političke promjene uslijedile su ogromne etničke promjene nakon 1947. godine (...).”¹⁹ Autor zaključuje da je broj Talijana u tome dijelu Slovenije do 1981. sveden na 10% od onoga iz 1910.,

16 Darko DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugoga trajanja. Od prvih naselobina do danas*, Pula, 2004., 162.

17 “Il decennio che intercorre fra la meta degli anni Quaranta e quella degli anni Cinquanta – il grande esodo si esaurì infatti con il 1956 – costituisce dunque il periodo in cui si consumò una frattura sostanziale all’interno della lunga vicenda storica dell’Istria, dalla quale venne drammaticamente espunto il gruppo nazionale, al completo delle sue articolazioni sociali, che a quella storia aveva impresso la più chiara impronta. (...) Le stime più attendibili oscillano fra le 300 e le 350000 unità (...)” Raoul PUPO, “Letà contemporanea”, *Istria. Storia di una regione di frontiera*, ur. Fulvio Salimbeni, Brescia, 1994., 133.-134.

18 Dugotrajanost egzodusa, autor tumači nastojanjem jugoslavenskih vlasti na izbjegavanju negativnoga dojma kod međunarodne javnosti (kakvoga je izazvalo masovno iseljavanje iz Pule), pa ga je pokušalo proturiti kao pojedinačne slučajeve: “Con il suo carattere plebiscitario infatti, l’esodo non solo avrebbe rischiato di spopolare la penisola – nei principali centri abitati le partenze oscillarono infatti fra l’80% ed il 99% - ma avrebbe testimoniato in maniera inequivocabile la durezza dell’oppressione nazionale esercitata nei confronti degli italiani, e ciò in contrasto con i canoni ufficiali della politica del regime, imperniata non già sul concetto di ‘pulizia etnica’, bensì su quello della ‘fratellanza italo-jugoslava.’” Raoul PUPO, “Letà contemporanea”, *Istria. Storia di una regione di frontiera*, ur. Fulvio Salimbeni, Brescia, 1994., 135.-136.

19 Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, Pula, 1996., 80.

a da će se točan broj iseljenih Istrana moći “utvrditi tek nakon temeljite obradbe problematike iseljavanja (...).”²⁰ Dukovski dodaje da “iseljavanje talijanskoga, hrvatskoga i slovenskoga stanovništva iz Istre u tom razdoblju hrvatska historiografija pogrešno naziva eksodusom Talijana”, a talijanska *Il grande esodo*, dodaje da je bio izazvan i potican “neriješenim državnopravnim statusom Istre, diplomatskom borbom za njezino sjedinjenje s Hrvatskom, neriješenim nacionalnim problemima te promjenom društveno-političkoga poretka.”²¹ Autor se pozabavio i uzrocima egzodusa: 1) opća politička nesigurnost u Europi, 2) političke napetosti između Jugoslavije i Italije, 3) opća pravna i ekonomska nesigurnost u neposrednome poraću, 4) snažna promidžba talijanskih državnih i nedržavnih institucija, i 5) događaji u jugoslavenskoj zoni; a proces opisuje kroz slijedeće faze: 1) neposredno nakon kapitulacije Italije – iseljavanje zbog straha od osвете, 2) od kraja rata do potpisivanja Mirovnoga ugovora s Italijom – zbog gospodarskih razloga i mjera nove vlasti (odlazak trgovaca i obrtnika), 3) nakon Mirovnog ugovora – optiranje koje doseže vrhunac 1951., i 4) iz Zone B STT-a – iseljavanje tijekom 1954. i 1955. godine.²² Isto djelo donosi procjenu “da je iz Istre od 1945. do 1961. godine iselilo 143.739 stanovnika”.²³ Na temelju iznesenoga može se steći sliku o razlikama u pristupu, u argumentima, ali i u razmjerima i tumačenju navedenih pojava.

Dakle, nakon uvoda o literaturi usmjerenoga na prikazivanje kompleksnosti interpretacija problematike, vratimo se činjeničnome stanju, odnosno prikazivanju i sistematiziranju najvažnijih stavova i tvrdnji na koje se nailazi u literaturi, dosadašnjim istraživanjima i mogućnostima za daljnje istraživanje.

Ukratko, pitanje “jama” i problem poratnoga egzodusa predstavljaju samo dva segmenta – zacijelo po razmjerima i posljedicama, najtragičnija – u završnome dijelu procesa zaokruživanja nacionalnoga i državnoga teritorija i razgraničenja između Italije, na jednoj, i Jugoslavije, odnosno Slovenije i Hrvatske, na drugoj strani. Poznato je da se Italija 1915., nakon razdoblja “neutralnosti” tijekom kojega je vodila pregovore o teritorijalnim koncesijama prvenstveno na području sjevernoga Jadrana, prekršila sporazum, napustila Trojni savez i uključila se u rat na

20 ISTO, 81. i 83.

21 Darko DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugoga trajanja. Od prvih nasobina do danas*, Pula, 2004., 193.

22 ISTO, 194.-199.

23 ISTO, 199.

strani sila Antante.²⁴ Poznat je i proces utvrđivanja državnih granica, koji je uslijedio nakon Prvoga svjetskoga rata: pregovori na Mirovnoj konferenciji u Versaillesu, posredovanja velikih sila (zanimljiv je prijedlog SAD-a, tzv. Wilsonova linija, koji je vodio računa o širokome spektru argumenata: od povijesnih, preko geografskih, do etničkih), zatim bilateralni pregovori i sporazum u Rapallu, peripetije s riječkom tampon-državom i pripajanje toga područja Italiji.²⁵ Zna se i o teritorijalnim rješenjima za vrijeme Drugog svjetskog rata.²⁶ Međutim, literatura o razgraničenju na području Julijske Venecije, odnosno Istre i Slovenskoga primorja nakon Drugog svjetskog rata: završne ratne operacije i razgraničenje između okupacijskih zona (Morgan-Jovanovićeva linija iz lipnja 1945.), pregovori i prijedlozi razgraničenja između Italije i Jugoslavije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. i 1947., rješenje Mirovnim ugovorom i nastavak tenzija zbog teritorijalne tampon-tvorevine STT-a, privremeno rješenje definirano Londonskim memorandumom 1954., koje je postalo trajno Osimskim sporazumima iz 1975.²⁷

Jedan od aspekata gore navedenoga razgraničenja su i dva rata, a i ljudski gubici koji su u njima prouzročeni. U kontekst ljudskih gubitaka valja locirati i žrtve "jama", koje su prouzročene u Drugome svjetskome ratu i neposrednome poraču i s kojima se tijekom narednoga razdoblja poprilično špekuliralo.

24 Dragovan ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914.-1918.*, Zagreb, 1970.

25 Corrado BELCI, *Quel confine mancato. La linea Wilson (1919.-1945.)*, Brescia, 1996.; Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka država. Od Londonskog pakta i danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Zagreb, 1953., itd.

26 O napadu Italije na Jugoslaviju, o teritorijalnim osvajanjima, o razgraničenju s NDH 1941. vidi: Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004., i Mario MIKOLIĆ, *Istra 1941.-1947. Godine velikih preokreta*, Zagreb, 2003. O stanju nakon kapitulacije Italije, o djelovanju NOP-a, o planovima NDH, i o rješenju kojega je nametnuo Treći Reich osnivanjem i uključivanjem toga područja (osim Zadra i otoka) u Operativnu zonu Jadransko primorje vidi: Antun GIRON-Petar STRČIĆ, *Poglavnikovom Vojnom uredu. Treći Reich, NDH, Sušak - Rijeka i izvješće dr. Oskara Turine 1943.*, Rijeka, 1993.; Roland KALTENEGGER, *Zona d'operazione Litorale Adriatico. La battaglia per Trieste, l'Istria e Fiume*, Gorizia, 1996., itd.

27 Vladimir DEDIJER, *Pariska konferencija*, Zagreb, 1948.; Mijo MIRKOVIĆ, "Tri etničke linije", *Problemi sjevernog Jadrana*, Rijeka, 1963., sv. 1., 1.-35.; Janko JERI, Nekateri elementi diplomatske geneze vprašanja jugoslovansko-italijanske razmejitve po drugi svetovni vojni do leta 1954., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1975., god. 7., sv. 1., 187.-240.; Budislav VUKAS, "Tršćansko pitanje" u 1974. godini s gledišta međunarodnog prava, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1975., god. 7., sv. 1., 241.-252. itd.

Dakle, o čemu je riječ? Termin “jame” odgovara pojmu “foibe”, koji u istromletačkim, istroromanskim (ištrijotskim) i furlanskim govorima označava “kraške jame” ili “vrtače”. Navedeni pojam ušao je (preko tiska) u politički diskurs u Italiji u ljeto 1945. godine.²⁸ Naime, u ljeto 1945. talijanski tisak počinje prenositi svjedočanstva o stradanjima civila i skončavanju njihovih posmrtnih ostataka u “jame” u dijelu Julijske Venecije pod kontrolom Jugoslavenske armije.²⁹ Navedeni događaji manifestirali su se djelomično 1943. (od kapitulacije Italije 8. rujna do njemačke okupacije početkom listopada) i u još većem broju tijekom svibnja 1945. (kao popratna pojava završnih ratnih operacija i neposredno nakon njih). Slični slučajevi zabilježeni su s manjom učestalošću i u ratnome razdoblju koji spaja ta dva trenutka eskalacije nasilja.³⁰ Međutim, valja istaknuti da se literatura, koja se bavi žrtvama “jama”, razmjerno rijetko ograničava na nabranje osoba koje su nasilno lišene života i potom su njihova tijela bačena u kraške jame, već se u pravilu pod tim pojmom podrazumijevaju svi ljudski gubici koje je prouzročila jugoslavenska strana, bez obzira na način lišavanja života, na možebitni sudski postupak i presudu na temelju koje je takva mjera provedena, ili na postupak prema posmrtnim ostacima (pokopani u masovnim grobnicama ili bačeni u kraške jame/rudokope boksita, odnosno u pojedinačnim grobovima itd.). Neki autori pokušavaju proturiti pod žrtve “jama” praktički sve ljudske gubitke Julijske Venecije, što u konačnici samo dodatno širi spektar tvrdnji/špekulacija o razmjerima toga problema.³¹

Kada je posrijedi problem “jama” u užem smislu riječi, odnosno žrtve kojima su kraške jame postale posljednje počivalište, možemo reći da podaci iz historiografske literature govore svega o nekoliko desetaka kraških jama

28 U standardnome talijanskome jeziku za jame se rabi pojam “voragine”, a pojam “foiba” se koristi samo na sjeveroistoku Italije.

29 Naime, lokalni istarski tisak je o tom fenomenu pisao već za vrijeme njemačke okupacije i eshumacije stradalnika jama iz rujna 1943., i to npr. *Corriere Istriano* tijekom listopada i studenoga 1943. godine. Vidi: Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004., 206.-207.

30 P. Flaminio ROCCHI, *Lesodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, 4. izd., Roma, 1998., 569.-689.; Guido RUMICI, *Infoibati (1943-1945) I nomi, i luoghi, i testimoni, i documenti*, Milano, 2002., 59.-123. i 202.-259.

31 Npr. Papo (na kojega se poziva i Vladimir Žerjavić) na naslovnici svoje knjige *Albo d'oro...* donosi presjek jame i tako sugerira da su sva obuhvaćena imena “žrtve” jama. Međutim, u toj je publikaciji obuhvaćeno više od dvadeset tisuća imena. Tu su imena pripadnika svih rodova talijanskih oružanih snaga porijeklom iz Julijske Venecije, koji su poginuli u Drugome svjetskome ratu, zatim imena talijanskih

u kojima su pronađeni ljudski ostaci, a njihov veći dio se nalazi na području Republike Hrvatske.³² Naime, odmah po kapitulaciji Italije 8. rujna 1943. u Istri se počelo s uhićivanjem i to od središnjih i istočnih područja prema jugu i zapadu: na Buzeštini, Labinštini, Pazinštini i Žminjštini (11. rujna), na Bujštini (oko 14. rujna), u Rovinju (nakon 16. rujna), na Poreštini i Tinjanštini (oko 19. rujna).³³

Međutim, ekshumacija nije u potpunosti provedena i konačan broj tih žrtava nije poznat.³⁴ Naime, ekshumacija je provedena tijekom rata i to mahom u kraškim jamama središnje i jugoistočne Istre, koju je provela posebno oformljena skupina vatrogasaca. Tim ekshumacijama su otkriveni i većinom identificirani stradali krajem ljeta i početkom jeseni 1943., a u glavnom se radilo o civilnim žrtvama rata prouzročenima mahom nacionalno-ustaničkim motivima i osobnim obračunima.³⁵ Žrtve skončale u kraškim jamama iz drugoga razdoblja, tj. onoga na kraju rata (završne operacije i neposredno poraće) prouzročene

vojnika koji su poginuli na tome području, civilne žrtve bombardiranja, stradalnike u njemačkim logorima, pa čak i neke poginule partizane. Dakako, obuhvaćene su i osobe stradale ili sudskim postupkom osuđene na smrt u neposrednome poraću. Međutim, Papovi popisi ne obuhvaćaju neka imena koja su simbolizirala otpor u Julijskoj Veneciji, npr. Pinko Tomažič ili Alma Vivoda. Ti su popisi zaključeni neposredno pred objavljivanje knjige i sadrže imena ribara Bruna Zerbina (iz Grada), kojega su prilikom pokušaja bijega iz teritorijalnih voda SFRJ, gdje je zatečen u krivolovu, ubili pripadnici JRM-a 19. studenog 1986., generala zrakoplovstva Licija Giorgierija (rodnom iz Trsta), kojega su u Rimu ubile Crvene brigade 28. ožujka 1987., ili časnik Andrea Millevoi (rođen u Rimu, 4. veljače 1972.), koji je stradao u Mogadišu 1. srpnja 1993. (ali autor opravdava njegovo uvrštavanje time što su mu roditelji bili iz Rijeke). Toliko za ilustraciju Papove metodologije!

Vidi: Luigi PAPO DE MONTONA, *Albo d'oro. La Venezia Giulia e la Dalmazia nell'ultimo conflitto mondiale. Seconda edizione riveduta e ampliata*, Trieste, 1995., 682.-683.; Claudia CERNIGOI, *Operazione "foibe" tra storia e mito*, Udine, 2005., 79.-85.

- 32 Guido RUMICI, *Infoibati (1943-1945) I nomi, i luoghi, i testimoni, i documenti*, Milano, 2002., 59-123; Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004., 205.-207.; Giovanna SOLARI, *Il dramma delle foibe (1943-1945). Studi, interpretazioni e tendenze*, Trieste, 2004., 15. i 45.-48.
- 33 Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004., 205.
- 34 P. Flaminio ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, 4. izd., Roma, 1998., 21.-26. i 32.-43.; Giovanna SOLARI, *Il dramma delle foibe (1943-1945). Studi, interpretazioni e tendenze*, Trieste, 2004., 45.-48.
- 35 Stradali u kraškim jamama, ali tu se ubraja i žrtve iz nekoliko kopa-va boksita na Pazinštini. Vidi: P. Flaminio ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, 4. izd., Roma, 1998., 578.-586.; Claudia CERNIGOI, *Operazione "foibe" tra storia e mito*, Udine, 2005., 115.-151.

su preuzimanjem kontrole na teritoriju i revolucionarnim terorom. Otkriveno je nekoliko takvih masovnih stratišta na području Julijske Venecije pod kontrolom zapadnih saveznika, koja su djelomično ekshumirana, a na području pod upravom Jugoslavenske armije ne može se zaključiti da je provođenje takvih akcija bilo popularno.³⁶ Dakle, treba imati u vidu: prvo, da očevid kraških jama i potpuna ekshumacija nisu provedeni, i drugo, da ni iscrpna arhivska istraživanja nisu obavljena.³⁷ Dakle, nije moguće govoriti o konačnim rezultatima. Zapravo, tu nastaje i problem da, pored posmrtnih ostataka domicilnoga stanovništva, civila, jame sadrže i posmrtne ostatke vojnih osoba (vojnika ili zarobljenika), pa se može zaključiti s pretpostavkom da bi ukupan broj posmrtnih ostataka u kraškim jamama trebao biti znatno veći od broja stradalih s ovoga područja, iako je ta skupina iskazana kao gubici pod različitim stavkama gubitaka vojski koje su se zatekle na području Julijske Venecije između 1943. i 1945. godine.

Kada je o broju žrtava riječ, podaci se poprilično razlikuju. Ako je riječ o domicilnome stanovništvu, odnosno o osobama nastanjenim u hrvatskome dijelu Julijske Venecije, prema najrecentnijim istraživanjima može se govoriti o 286 takvih slučajeva.³⁸ Kako proizlazi iz gornjega teksta, konačan broj bi morao biti veći, ali zacijelo nema veze s procjenama koje kolaju u talijanskoj literaturi. Naime, kod talijanskih autora donose se razne procjene. Vrhunac do-

36 U tu svrhu poslužilo je i okno rudnika u Bazovici. Provedena je djelomična eshumacija, ali zbog tehničkih problema od toga se odustalo. Za područje istočno od Morgan-Jovanovićeve demarkacijske crte postoje posredne indikacije o korištenju jama kao masovnih grobnica, ali eshumacije se nisu provodile. Vidi: P. Flaminio ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, 4. izd., Roma, 1998., 27.-32.; Guido RUMICLI, *Infoibati (1943-1945) I nomi, i luoghi, i testimoni, i documenti*, Milano, 2002., 260.-297.; Raoul PUPO – Roberto SPAZZALI, *Foibe*, Milano, 2003., 28.; Claudia CERNIGOI, *Operazione "foibe" tra storia e mito*, Udine, 2005., 164.-209.

37 Upravo je u tijeku postupak na Zavodu za sudsku medicinu s posmrtnim ostacima pronađenima u četirima kraškim jamama na Čičariji (Hribce, Bršljanovica, jama na Krogu i jama kod Trstenika). Prema riječima Županijskoga državnoga odvjetnika Vlatka Nuića speleolozi su "u jednoj od jama pronašli 20 ljudskih kostura kojima su ruke bile vezane telefonskom žicom (...)". Isti izvor navodi da su speleolozi pronašli "još niz jama s kostima za koje se pretpostavlja da su ljudske". Vidi: "Nuić: Ekshumacija nema političke konotacije", *Novi list*, Rijeka, 14. ožujka 2004., <http://www.novilist.hr/Default.asp?WCI=Pretrazivac&WCU=285A28582863285B2863...>

38 Antun Giron utvrdio je identitet 286 osoba stradalih tijekom toga razdoblja, a citira i izjavu sekretara Fašističke stranke od 19. siječnja 1944. iz koje proizlazi da su partizani likvidirali 349 Talijana. Vidi: Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004., 207.

seže Papova procjena, koja doseže 16.500 vojnih i civilnih žrtava.³⁹ Nešto zaostaje Pirinina procjena, koja je tek nešto umjerenija: 12.000 žrtava “jama”.⁴⁰ Utemeljenije procjene uglavnom variraju između 4.500 i 6.000 ljudi (ne samo za područje hrvatskoga dijela Istre, nego za sva područja zapadno od rapalsko-rimske granične crte na kojima je operirala JA (uključujući i Trst), a postoji i nekoliko poimeničnih popisa koji potkrepljuju takve vrijednosti.⁴¹ Međutim, upravo čitajući te popise, uočavamo da u navedenu procjenu ne valja uvrstiti samo žrtve “jama” (“infoibati”), tu nisu navedene samo osobe koje su skončale u kraškim jamama, nego da su nanizani svi (vojnici i civili) za koje je utvrđeno ili se sumnja da smrt prouzročila jugoslavenska strana.⁴²

Naime, na temelju istraživanja obavljenih za područje Riječke provincije utvrđeno je da su ukupni ljudski gubici Drugoga svjetskoga rata i neposrednoga poraća na tome području – iako daleko veći (otprilike četiri puta) od prosječnih gubitaka za talijanski teritorij – otprilike tri puta manji (2,4 %) u odnosu na prosječnu vrijednost za područje Republike Hrvatske (7,3 %). Po pitanju vremenskoga razdoblja nasilnoga lišavanja života, utvrđeno je da se nešto manje od jedne četvrtine od ukupnih ljudskih gubitaka (652 od 2.754 osoba) odnosila na razdoblje nakon 3. svibnja 1945., a što se tiče strane koja je prouzročila nasilna lišavanja života, proizašlo je također da je otprilike četvrtinu slučajeva (656 osoba) uzrokovala jugoslavenska strana.⁴³

Na temelju iznesenoga, može se postaviti hipotezu da bi slične vrijednosti moglo iskazati i istraživanje za ostatak hrvatskoga dijela Istre. Sukladno gore navedenim rezultatima zajedničkoga hrvatsko-talijanskoga istraživanja, mo-

39 “(...) non possiamo che confermare che le vittime, militari e civili, per mano slavocomunista furono non meno di 16.500.” Vidi: Luigi PAPO DE MONTONA, *Albo d'oro. La Venezia Giulia e la Dalmazia nell'ultimo conflitto mondiale. Seconda edizione riveduta e ampliata*, Trieste, 1995., 27.

40 Prema: Giovanna SOLARI, *Il dramma delle foibe (1943-1945). Studi, interpretazioni e tendenze*, Trieste, 2004., 85.

41 Gianni BARTOLI, *Il martirologio delle genti adriatiche*, Trieste, 1961.

42 Npr. kod Bartolija, na 1. str. popisa sadržano je ukupno 10 imena i kod svih stoji “deportiran”, ali ne i podatak o stradanju, a treba dodati da ih je svega 4 rođeno na području Julijske Venecije, a 6 u raznim krajevima Italije, a za 1 od tih slučajeva ne proizlazi nikakva vidljiva veza s Julijskom Venecijom izuzev činjenice da je zaveden u kartoteku Talijanskoga crvenoga križa u Trstu. Vidi: Gianni BARTOLI, *Il martirologio delle genti adriatiche*, Trieste, 1961., 17.

43 *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947) / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.)*, Roma, 2002., 199.-207.

žemo zaključiti s postavkom da bi broj ukupnih ljudskih gubitaka Drugoga svjetskoga rata i poraća za područje Istre trebao biti znatno manji od prosječnih vrijednosti za područje Republike Hrvatske i bivše Jugoslavije, a da bi ljudski gubici koje je prouzročila jugoslavenska strana mogli iznositi oko jedne četvrtine od ukupnoga broja. Žrtve jama predstavljaju samo jedan segment, odnosno mali dio ljudskih gubitaka, koje je prouzročila jugoslavenska strana, dakle moglo bi se raditi o nekoliko stotina ljudi. Međutim, time se ne iscrpljuje pitanje o ukupnome broju žrtava jama, jer – ako problem sagledavamo cjelovito – spomenutim žrtvama valja pribrojiti žrtve s drugih područja (prvenstveno iz Trsta), kao i vojne osobe koje su skončale u jamama (što se samo u manjoj mjeri tiče hrvatskih područja, jer su se smjerovi povlačenja protezali sjevernije).

Dakako, gore navedenim radnim hipotezama nije cilj prejudicirati preuranjene zaključke o razmjerima nasilnoga lišavanja života na području Julijske Venecije tijekom Drugoga svjetskoga rata i poraća, jer se stanje znatno razlikuje od provincije do provincije, a isto tako i veći urbani centri u odnosu na područja s manjim naseljima. Također, valja imati na umu smještaj komunikacija, oko kojih su se vodile završne operacije, ili položaj vojnih uporišta i utvrđenja, etničku sliku na terenu itd.

Drugi otvoreni problem predstavlja pitanje poratnoga egzodusa, koje se nadovezuje na onaj o ljudskim gubicima. Do prvog egzodusa došlo je između dvaju svjetskih ratova zbog nacionalno-diskriminacijskih postupaka talijanskih vojno-okupacijskih vlasti, a potom i mjera fašističkoga režima, te je dovelo do iseljavanja Slovenaca i Hrvata iz Julijske Venecije.

Do drugoga je egzodusa došlo nakon Drugoga svjetskoga rata, a pogodio je područje koje je Italija izgubila na temelju Pariškog mirovnog ugovora (1947.) i Londonskog memoranduma (1954.). Pored pomicanja državne granice i psihološko-političke težine činjenice da se po prvi put u cijeloj Istri uspostavlja hrv. i slov. vlast, iseljavanje je bilo potaknuto postupcima jugoslavenskih vlasti i tajne policije, revolucionarnim mjerama na svim poljima društvenoga života te pozivima na iseljavanje koji su stizali iz Italije. Teret fašističkoga razdoblja činio je položaj Talijana još složenijim jer su u Jugoslaviji, ali i kao iseljenici u lijevim krugovima u Italiji nazivani kolaboracionistima i fašistima. Iseljavanje je započelo još tijekom rata, tj. nakon kapitulacije Italije (1943.), povlačenjem stanovništva iz ratnim operacijama zahvaćenih područja i odlaskom dijela Talijana doseljenih u Istru za talijanske uprave, ali

i napuštanjem područja od strane pojedinaca koji su se kompromitirali u okviru fašističkoga režima.

Usljedilo je iseljavanje na samome svršetku rata i tijekom razdoblja do potpisivanja Pariškoga mirovnoga ugovora. Tim sporazumom stanovništvu područja koje mijenja državnu pripadnost omogućeno je optiranje, tj. pravo izbora između jugoslavenskoga državljanstva i ostanka, ili zadržavanja talijanskoga državljanstva i iseljavanja u Italiju. Prema izvorima hrvatskih službi unutarnjih poslova temeljem te je odredbe s hrvatskoga teritorija krajem 40-ih i početkom 50-ih prošloga stoljeća iselilo 156.000 optanata (97.000 punoljetnih i 34.000 maloljetnih osoba, te 20.000 osoba iz hrvatskoga dijela STT-a i 5.000 otpuštenih iz državljanstva).⁴⁴ U Zoni B STT-a egzodus je dosegao vrhunac sredinom 50-ih, nakon parafiranja Londonskoga memoranduma. Dio sudionika poratnog egzodusa zadržao se u Trstu, dio je razmješten u 109 izbjegličkih logora diljem Italije, a mnogi su iselili u Ameriku i Australiju.⁴⁵

Postoje različite procjene broja iseljenika. U Italiji se najčešće govori o 350.000, a ima i osjetno većih procjena.⁴⁶ Novija hrvatska demografska istraživanja egzodus procjenjuju na 220.000–225.000 ljudi, odnosno na 188.000 iseljenika s područja koje je pripalo Hrvatskoj.⁴⁷ Ove brojke bliske su podacima tal. tijela za zbrinjavanje izbjeglica (Opera di Assistenza ai Profughi Giuliani e Dalmati), koje je popisalo ukupno 201.440 imena, a procijenilo je da je to oko 80% ukupnoga broja izbjeglih osoba, tj. da ih je ukupno moglo biti oko 250.000.⁴⁸ Problematika svakako zahtijeva dodatna istraživanja. Posljedice iseljavanja vidljive su u popisima stanovništva. U Hrvatskoj je 1948. obitavalo 76.093 Talijana, 1953. 33.316, 1961. 21.102, a na istom je području 1910. popisano 149.018 govornika talijanskoga jezika. U Istri je 1945. popisano 56.188 Talijana, 1948. 34.722, 1953. 18.981, 1961. 14.354.⁴⁹ Nakon Drugoga svjetskoga rata otišla je većina talijanskoga stanovništva ali i znatan broj hrvatskoga življa, što je za

44 Vladimir ŽERJAVIĆ, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971., *Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja*, Zagreb, 1993., 2. (6.-7./4.-5.), 631.-655.

45 P. Flaminio ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, 4. izd., Roma, 1998., 212.-223.

46 ISTO, 201.-205.

47 Vladimir ŽERJAVIĆ, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971., *Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja*, Zagreb, 1993., 2. (6.-7./4.-5.), 631.-655.

48 Manlio CECOVINI, *L'esodo dalle terre adriatiche. Rilevazioni statistiche*, Roma, 1958., 22.

49 *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi 1945-1991*, ur. Egidio Ivetic i Luciano Giuricin, Trieste-Rovigno, 2001.

posljedicu imalo niz gospodarskih i društvenih promjena te izmijenjeni kulturni identitet Istre.

Na temelju iznesenoga možemo zaključiti da se u Italiji prilično pisalo o problemu ljudskih gubitaka i egzodusa iz Istre i drugih krajeva, koji su između dvaju svjetskih ratova bili pod talijanskom upravom. Na sjeveroistoku Italije, i napose u strukturama egzodusa, jame (npr. ona u Bazovici, nedaleko Trsta) i njihove žrtve (npr. Norma Cosseto iz mjesta Labinci na Poreštini) uzimaju kao simbol stradanja i “mučeništva” Talijana u Istri i u čitavoj Julijskoj Veneciji, a u novije su vrijeme pokrenute mnogobrojne akcije da taj segment stradanja ovdašnjega pučanstva u Drugome svjetskome ratu dobije svoje mjesto u kolektivnome povijesnome pamćenju Italije, što ga izuzima iz konteksta sagledavanja ratnoga stradalništva, pa i iz konteksta historijske znanosti i atribuiraju mu druge aspekte i funkcije.

Ta je problematika kod nas detabuizirana tek od 80-ih godina. Raspravu su otvorili književnici i publicisti, a potom su se uključile povjesničarska, demografska i druge struke. Objavljeno je niz priloga koji pridonose rasvjetljavanju i konačnoj bilanci.

O LJUDSKIM GUBICIMA ISTRE U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PORAČU

Ključne riječi: ljudski gubici, jame, egzodus, Drugi svjetski rat, Istra, Rijeka, Zadar

Marino Manin
**O ljudskim
gubicima Istre
u Drugom svjetskom
ratu i poraču**

Autor se najprije kritički osvrće na dosadašnje (kontroverzne) historiografske rezultate o proučavanju ljudskih gubitaka za područje Istre u Drugom svjetskom ratu i poratnom razdoblju. Napose ta temelju najnovijih istraživanja, rad se bavi pitanjem tzv. jama, odnosno problemom nasilnog lišavanja života osoba (u većem broju slučajeva) bez ikakvog suđenja neposredno nakon kapitulacije Italije (rujan i listopad 1943.) te u sklopu završnih ratnih operacija i uskoro nakon njih (svibanj 1945.). Nadalje, postavlja se i niz istraživačkih teza i ciljeva, koje valja obuhvatiti predstojećim istraživanjem.

Naime, na temelju istraživanja obavljenih za područje Riječke provincije utvrđeno je da su ukupni ljudski gubici Drugog svjetskog rata i neposrednog porača na tome području – iako daleko veći od prosječnih gubitaka za talijanski teritorij – otprilike tri puta manji u odnosu na prosječnu vrijednost za područje Republike Hrvatske. Po pitanju vremenskog razdoblja nasilnog lišavanja života, utvrđeno je da se otprilike jedna petina od ukupnih ljudskih gubitaka odnosila na razdoblje nakon 3. svibnja 1945., a što se tiče strane koja je prouzročila nasilna lišavanja života, proizašlo je da je otprilike četvrtina slučajeva uzrokovala jugoslavenska strana. Prema obavljenim istraživanjima može se postaviti radnu hipotezu da će slične vrijednosti iskazati i istraživanje za ostatak hrvatskoga dijela Istre.

SULLE PERDITE UMANE DELL'ISTRIA DURANTE LA SECONDA GUERRA MONDIALE E NEL DOPOGUERRA

Parole chiave: perdite umane, foibe, esodo, Seconda guerra mondiale, Istria, Fiume, Zara

L'autore si sofferma in primo luogo sui (controversi) risultati storiografici raggiunti nello studio delle perdite umane, per quanto riguarda il territorio dell'Istria durante la Seconda guerra mondiale e nell'immediato dopoguerra. Particolarmente in base alle ricerche più recenti, il saggio tratta la questione delle cosiddette foibe, cioè del problema

della violenta privazione della vita per le persone che (nella maggior parte dei casi) non subirono alcun processo nel periodo che seguì alla capitolazione dell'Italia (settembre e ottobre del 1943), come pure negli ambiti delle operazioni belliche finali e nel periodo che le seguì (maggio 1945). Inoltre, si pone pure una serie di tesi e di fini di ricerca, che dovrebbero essere compresi dalla ricerca da svolgere.

Dunque, in base alle ricerche svolte per la Provincia di Fiume, è stato stabilito che la somma delle perdite umane della Seconda guerra mondiale e dell'immediato dopoguerra del citato territorio – anche se di molto superiori alla media delle perdite per il territorio italiano – ammontano circa ad un terzo delle perdite medie riscontrate per il territorio della Repubblica di Croazia. Per quel che riguarda il periodo in cui si svolsero queste violente privazioni della vita, è stato stabilito che circa una quinta parte del numero totale delle perdite umane si riferiva al periodo successivo al 3 maggio 1945, mentre per quanto riguarda la parte che provocò le violente privazioni della vita, risultò che circa una quarta parte dei casi fu causata dalla parte jugoslava. Secondo la ricerca che abbiamo svolto, possiamo porre l'ipotesi di lavoro che dei valori simili dovrebbero risultare anche per il resto del territorio croato dell'Istria.